

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İLYAS ƏFƏNDİYEV VƏ RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN ROMANLARINDA LİRİK-PSIXOLOJİ ÜSLUBUN TƏZAHÜR FORMALARI

İxtisas: 5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Fazil qızı Zeynallı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil Həsən oğlu Alışanlı

filologiya elmləri doktoru, professor
Zahid Abdulla oğlu Xəlilov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən **FD 2.24** Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru,
professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru,
professor
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Böyük ədəbiyyat hadisəsi olan bədii əsərlər dünya ədəbi fikrinin təcrübəsi fonunda dəyərləndirilərkən onların milli və bəşəri mahiyyəti bütün dolğunluğu ilə üzə çıxır. Uzun zaman müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq anlamı “ədəbi təsir”, “ədəbi əlaqələr” çərçivəsində öyrənilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının XIX-XX əsrdə qazandığı ən böyük ideya-bədii dəyərləri bir çox məqamlarda birbaşa ədəbi təsirlə izah olunmuşdur. Şübhəsiz, böyük ədəbi nümunələr dünya ədəbi fikrin nailiyyətləri ilə qovuşur və bunsuz ədəbi tərəqqi də mümkün deyildir.

Məlum siyasi məhdudiyyətlərlə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatının son iki əsrdəki tarixi inkişaf prosesi türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə ədəbi-nəzəri və milli-estetik baxımdan müqayisəli şəkildə kifayət qədər öyrənilməmişdir. Halbuki, ortaq dəyərlərə, dil-din birliyinə mənsub xalqların ədəbiyyatının müqayisəli-tipoloji təhlili zamanı elmi dəyərləndirmənin obyektiv əsasları formalaşır. İ.Əfəndiyevin XX əsr ədəbiyyatına gətirdiyi ədəbi-bədii yeniliklər türk ədəbiyyatının klassiki Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığı ilə müqayisəli araşdırma zamanı bütün dolğunluğu ilə üzə çıxır.

İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkin ilk növbədə eyni əsrdə yaşamış, eyni milli- mənəvi, dini dəyərlərə bağlı olan, eyni milli-tarixi kökə mənsub olan XX əsr ədəbiyyatının görkəmli təmsilçiləridir. Onların ədəbiyyata gəldikləri vaxt, ədəbi dünyagörüşlərinin formalaşdığı ictimai gerçəklik mahiyyətə fərqli idi. Azərbaycanda sosializm quruculuğu, II Dünya müharibəsi kimi tarixi prosesin mənəvi problemləri arxada idi.

Rəşad Nuri yaradıcılığının formalaşdığı dövrdə Türkiyə I Dünya müharibəsindən çıxmışdı. Respublikanın siyasi, iqtisadi, mənəvi institutları yaranırdı. Bu iki tarixi gedişətdə müxtəlif ictimai quruluşların özəllikləri ilə yanaşı, yeni insan münasibətləri də formalaşırdı. R.N.Güntəkin bələd olduğu Avropa ədəbi dəyərləri fonunda Türkiyə cəmiyyətinə öz romanları ilə yenilik gətirmiş oldu. I Dünya müharibəsindən sonra Avropa ədəbiyyatında şəxsiyyət, onun cəmiyyətdə statusu ilə bağlı baxışlar müxtəlif ədəbi cərəyanların, o

cümlədən romantik çalarla zəngin realist türk ədəbiyyatının inkişafına təkan verdi. R.Nuri dünya ədəbiyyatına cəmiyyətin bütün mahiyyətini özündə ehtiva edən qəhrəman tipləri gətirdi. Bu qəhrəmanların ömür yolu türk və dünya ədəbiyyatının zəngin ənənələri zəminində yeni bədii üslubda - lirik-psixoloji səpkidə reallaşdı.

XX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısından etibarən sovet ictimai-siyasi məkanında gedən yeniləşmə, şəxsiyyətin mənəvi azadlıqlarının yeni hüdudları ədəbiyyatda da yeni poetik axtarışlara təkan verdi. Poeziyada siyasi ritorikanı, tərənnüm üsulunu dərin bir lirizm əvəz etdi, lirik başlanğıc önə keçdi. Nəsrə yeni qəhrəmanlar gəldiyi kimi, onların bədii obrazlarının əyaniləşdiyi üslub rəngarəngliyi yarandı. Şəxsiyyət, fərdi insan taleləri kütlə psixologiyasının mərkəzindən çıxmağa başladı. Həyatda bir-birinə bənzəməyən, öz mənəvi dünyası, həyat haqqında öz qənaətləri olan insan tipləri ədəbiyyatda da öz təzahürünü tapdı, böyük oxucu kütləsinin həsrətində olduğu bədii ünsiyyət tipi ədəbi prosesə gəldi.

XX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında ədəbiyyatda gedən üslub axtarışlarının aparıcı simalarından biri kimi İ.Əfəndiyev haqqında ədəbi-nəzəri fikirdə belə bir ümumi qənaət formalaşmış ki, o lirik-psixoloji üslubun yaradıcılarından biri, yeni qəhrəman tipləri ilə zəngin romanlar müəllifidir.

Hər iki ədibin – İlyas Əfəndiyevin və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik – psixoloji üslubda əyaniləşən ədəbi qəhrəmanların daxili aləminin açığlanmasına, onların fərdi-psixoloji dünyasının təsvirinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Bu da lirik – psixoloji üslubun üstün cəhətləri, xüsusilə nəsr əsərlərində, ilk növbədə romanlarda təsvir və tərənnüm imkanlarının əhatəli və geniş olması ilə bilavasitə bağlıdır. Lirik-psixoloji üslubun ən üstün bədii imkanı insanın daxili aləminin və onun iç dünyasının daha dolğun təsvirini verə bilməsidir.

Bu kontekstdən çıxış etsək, lirik-psixoloji üslub fərdin və ya qəhrəmanın daxili ziddiyyətlərini üzə çıxarmaqla onların xüsusiyyətlərini, davranışını, həyata yanaşma tərzini, fikir və düşüncələrinin görünməyən tərəflərini açıqlayır, iç aləmdə baş verən emosional proseslərin təsirini ətraf aləmə çıxarır. Lirik-psixoloji üslub özünün əlamətləri ilə kifayət qədər digər ifadə formalarından

fərqlənir. Lirik təsvirdə insan şəxsiyyətinin, dünyaya münasibətinin dərin qatları yer alır və bütün bunlar bədii dərkətmənin ən çətin formalarından olan lirik-psixoloji üslubda əyaniləşir. Hər iki böyük ustad – İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkin lirik-psixoloji üsluba özlərinin təkraredilməz möhürlərini vurmuşlar və bu üslubun vasitəsilə öz qəhrəman tiplərini yaratmışlar.

Hər iki ustadın romanlarında lirik-psixoloji üslubun təşəkkülü prosesində dərin lirizm, bədii-psixoloji təhlillər, bədii qəhrəmanların şəxsiyyət və cəmiyyət problemləri kontekstində incələnməsi, insan amilinin millilik və müasirlik aspektində araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında dayanın aktual problemlərdən biridir.

Bütün bunlar “İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahür formaları” mövsuzunda dissertasiya mövzusunun araşdırma zərurəti olan tədqiqat işi kimi xarakterizə edir.

İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun təşəkkülü, onun ümumi və fərdi cəhətləri ədəbi tənqidin, ədəbiyyatşünasların, görkəmli ədəbiyyat və elm xadimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İlyas Əfəndiyev üçün bu tarix daha fəal surətdə XX əsrin ortalarından, Rəşad Nuri Güntəkinin üçün isə XX əsrin 20-30-cu illərindən götürülə bilər. İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin bütöv yaradıcılıqları, eləcə də seçilən konkret mövzu ilə bağlı ədəbi-nəzəri materiallar Azərbaycan və Türkiyədə ədəbiyyatşünaslıq elminin də inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir. İ.Əfəndiyevin ədəbiyyata gətirdiyi yeni bədii təhlil üsulu, qəhrəman tipləri ətrafındakı mübahisələr ədəbi tənqiddə də mübahisə, elmi axtarışlar üçün əsas verdi.

Mövcud nəzəri-estetik qəliblərə, donmuş elmi qənaətlərə yeni bucaqdan qayıtmaq üçün ədəbi-bədii zəmin yarandı. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı barəsində Mirzə İbrahimov, Kamal Talibzadə, Mehdi Hüseyn, Cəfər Xəndan, Məmməd Arif, Qulu Xəlilov, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Bəkir Nəbiyev, Əziz Mirəhmədov, Xəlil Rza Ulutürk, Zəlimxan Yaqub və digər nüfuzlu ədəbiyyat xadimləri dəyərli fikirlər bildirmişlər. İlyas

Əfəndiyevin ədəbi fəaliyyəti üzrə araşdırmalarda Yəhya Seyidov, Yaqub İsmayılov, Şirindil Alışanlı, Aida Salahova, Vaqif Yusifli və digərlərinin əməyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bundan əlavə, lirik-psixoloji üslubun xüsusiyyətləri, istiqamətləri üzrə tədqiqat işləri aparmış və monoqrafiyalar ərsəyə gətirmiş M.İmanov, M.Hüseynova, Ə.Tinayeva, B.Babazadə, M.Əyyubqızı, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, M.Əlizadə, T.Məmmədova, H.Ənvəroğlu, X.Fərziyev, A.Səadət, S.Xudiyeva, T.Məmmədov və digə rədəbiyyatşünas alimlərin adlarını qeyd etmək olar. Burada XX əsr ədəbiyyatı məsələləri seriyasından İ.Əfəndiyevə həsr olunmuş elmi məcmuəni xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Rəşad Nuri Güntəkinin ədəbi irsi, yaradıcılığı və xüsusilə onun romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahürü üzrə türk tədqiqatçılarından və ədəbiyyatşünaslardan Birol Emil, Bülent Sakça, Binnur Çelebi, Türkan Erdoğan, Hanifə Nalan Genç, Cahit Kavcar, Fateh Nanelidere, Aykar Sönmez, Atiye Tekelioğlu, Şövket Toker, Nebahat Yusifoğlu, Alemdar Yalçın, Taylan Altug, Ahmed Tanpınar, Fethi Naci, Ramazan Korkmaz, Selim İleri, Recep Duymaz və digərlərinin elmi əsərləri bu yazıçı haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Azərbaycan və türk ədəbi mühitində İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin irsinə marağ yüksək olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan, iki böyük ədibin milyonlarla oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış 15 romanının (5-i İlyas Əfəndiyevin, 10-u isə Rəşad Nuri Güntəkinindir) bir tədqiqat işində təhlil edilməsi, bu romanlarda lirik-psixoloji üslubun təzahür formalarının əhatəli şəkildə tədqiq edilməsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanları, bu romanların obrazlar sistemi, həmçinin bu iki ədibin yaradıcılığı, janr və üslub xüsusiyyətləri barədə araşdırmalar təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə, İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahür formalarının, şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinin ideya-bədii və ictimai-sosial mahiyyətinin, lirizmin obrazların mənəvi yaşantılarının ifadəsində

bədii-estetik başlanğıc kimi və daxili monoloqun lirik-psixoloji üslubun əyaniləşməsində rolunun araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi – türk dünyasının görkəmli ədiblərindən olan İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun araşdırılmasından, başlıca xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsindən və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Bu mürəkkəb problemin yetərincə açıqlanması və həlli üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Hər iki müəllifin romanlarında “lirik-psixoloji üslub”un mahiyyətini açıqlamaq və bunu mənəvi-əxlaqi düşüncənin göstəricisi kimi təhlil etmək;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirizmin obrazların mənəvi yaşantılarının ifadəsində bədii-estetik başlanğıc kimi rolunu müəyyən etmək;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığında lirik-psixoloji üslubun reallaşma elementi kimi bədii-psixoloji təhlilin oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil etmək;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında şəxsiyyət konsepsiyasını araşdırmaq;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinin ideya-bədii və ictimai-sosial mahiyyətini araşdırmaq;
- Hər iki yazıçının bədii təhkiyəsini müqayisə etmək. Daxili monoloqun lirik-psixoloji üslubun əyaniləşməsində rolunu aşkarlamaq;
- İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin bədii üslubunda ötən zamana, keçən günlərə qayıdışın bədii məzmununu izah etmək. Yazıçı fərdiyyəti, tarix və müasirlik müstəvisində təhlillər aparmaq və s.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin metodoloji yanaşmalarının və üslublarının seçilməsində əsas prioritetləri kimi İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanları, bu romanların obrazlar sistemi, həmçinin bu iki ədibin yaradıcılığı, janr və üslub xüsusiyyətləri barədə araşdırmalara dair əsərlər, həmçinin onların romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahür formalarının, şəxsiyyət və cəmiyyət

problemlərinin ideya-bədii və ictimai-sosial mahiyyətinin, lirizmin obrazların mənəvi yaşantılarının ifadəsində bədii-estetik başlanğıc kimi və daxili monoloqun lirik-psixoloji üslubun əyaniləşməsində roluna dair fikir və mülahizələr nəzərə alınmışdır. Tədqiqat prosesində müqayisəli-tipoloji təhlil üsulu əsas kimi götürülmüşdür. İşdə həmçinin Azərbaycan və dünya ədəbi-nəzəri fikrində lirik-psixoloji üslubla bağlı konsepsiyalar, fundamental elmi araşdırmalardan ortaya çıxan müddəalara söykənilmişdir. Ümumilikdə, tədqiqat işində müqayisəli-tipoloji təhlillə yanaşı bədii-psixoloji təhlil, özünətəhlil, tarixi-müqayisəli, psixoloji-analitik, sistemli-tipoloji, psixoloji təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar.

- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahür formalarının və ədəbi-bədii qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun üstünlüyü və onun özünəməxsus bədii ifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında obrazların fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və bu cəhətlərin ədəbi prosesdə rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin ədəbi irsinin bədii-psixoloji çalarları və xarakter yaratmaq imkanları, qəhrəman tiplərinin özünəməxsusluğu;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında əsas qəhrəmanların fərdi keyfiyyətlərinin dərinliklə üzə çıxarılması, onların tipologiyasının fərqli çalarları;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında şəxsiyyət və cəmiyyət probleminin fərdi və tipoloji keyfiyyətlər müstəvisində təqdimi;
- İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında müasirlik probleminin milli-bədii estetik kontekstdə təzahür formaları və həlli yolları.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun bədii-

estetik mahiyyəti müqayisəli təhlil edilmiş və aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

– Lirik-psixoloji üslub haqqında nüfuzlu elmi araşdırmalar təsdiq edir ki, ədəbi tərəqqidə üslub təkamülü xüsusi rol oynayır, İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin böyük nüfuz qazanmasında mənsub olduqları ədəbi üslubların xüsusi rolu olmuşdur;

– Hər iki yazıçının fərdi üslubunun formalaşmasında lirik duyum və düşüncə tərzinin rolu müəyyən edilmişdir;

– Bədii psixologizmin xarakter yaratma prosesində İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkin irsi əsasında şərh edilmişdir;

– Hər iki yazıçının romanlarında qəhrəmanların tipologiyası verilmiş, onların ümumi cəhətləri ilə yanaşı fərqlilikləri üzə çıxarılmışdır;

– İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkin şəxsiyyət və cəmiyyət problemi araşdırılmışdır;

– İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkin romanları zəminində lirik-psixoloji üslubda bədii-təhkiyə, zaman və məkan kateqoriyalarının təzahür özəllikləri təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında üslub problemləri nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığında lirik-psixoloji üslubun müqayisəli təhlili ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixi baxımından materiallar kimi əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin nəticələrindən İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin ədəbi-bədii irsinin qiymətləndirilməsində, öyrənilməsində, bunlarla bağlı kütləvi, elmi-təcrübi tədbirlərin, seminarların keçirilməsində, dərsləklərin və dərslər vəsaitlərinin, həmçinin metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri, əsas yenilikləri müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda, Respublika elmi-nəzəri, elmi praktik konfranslarında, beynəlxalq simpoziumlarda çap etdirdiyi 7 məqalə və 6 tezisdə əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının tədqiqat istiqamətlərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (14362 işarə), I fəsil (123618 işarə), II fəsil (72165 işarə), III fəsil (49287 işarə), nəticədən (15006 işarə) ibarət olmaqla, ümumi həcmi (274.438) 153 səhifədir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

I fəsil “İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun ədəbi-ictimai qaynaqları və təşəkkülü” adlanır.

Bu fəslin “Ədəbi-nəzəri fikirdə lirik-psixoloji üslub problemi. Lirik-psixoloji üslub özünəməxsus dəyərlər kontekstində” adlanan birinci yarımfəslində lirik-psixoloji üslubun əsas xüsusiyyətləri, onu şərtləndirən başlıca amillər haqqında məlumat verilir. Məlum olduğu kimi, lirikanın başlıca əlaməti və xüsusiyyəti subyektivlikdir, başqa sözlə, subyektivlik lirikanın əsasında durur. Lirika insanın iç dünyasının xüsusiyyətlərini real həyat mühitinə çıxarır və subyektiv düşüncələrlə sosial mühitə inteqrasiya olunur. Ə.Tinayeva yazır: “*Lirik-psixoloji üslublu yazıçılar diqqəti daha çox qəhrəmanın çəkdiyi mənəvi əzaba, ağrıya yönəldir, bu cür qəhrəmanları təsvir etmək üçünsə lirik nəsr daha geniş imkanlara malikdir... Lirik-psixoloji üslub yazıçının obyektiv gerçəkliyə subyektiv münasibətinin nəticəsi, subyektivlik prizmasından keçən hadisələrin və xarakterlərin təsviri olur*”¹. Lirika konkret və personal xarakter daşıyır və real olaraq hər hansı fərdin mənəvi dünyası kimi xarakterizə olunur və bununla da insan lirikanın subyektivi kimi çıxış

¹ Tinayeva Ə. Müasir Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub istiqaməti. F.e.n. dissertasiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.-Bakı: -2006, -s.52.

edir. Lirik-psixoloji üslub qəhrəmanın həyat mücadiləsinin və keçdiyi ömür yolu ilə bağlı emosional hisslərinin müxtəlif detallarını qabardır və real həyatdakı hadisələrə münasibətini bildirir. Fərdin emosiyalarında və yaxud lirik qəhrəmanın düşüncələrində əsasən onların yaşayış tərzini, üzüntüləri, həyat çırpıntıları, həyat eşqi, məişət problemləri, sevgi hissləri, sevinc və iztirab, kədər və qüسسə, ağrılar, acılar, ətraf mühitə, təbiətə, ətrafdakı insanlara, sevdiyi şəxsə, doğmalarına ünvanlanmış hissiyyatların məcmusu formalaşır və ifadə olunur. Lirik-psixoloji üslub qəhrəmanın həyat mücadiləsinin və keçdiyi ömür yolu ilə bağlı emosional hisslərinin müxtəlif detallarını qabardır və real həyatdakı hadisələrə münasibətini bildirir. Lirik-psixoloji üslub insanları düşüncəyə qərq edir, onları mənəviyyatca gücləndirir, kamilləşdirir, mənəvi-əxlaqi dəyərləri aşılrayır, insanların həyatda qarşılaşa biləcəyi haqsızlıqlara, eybəcərliklərə, hər cür mənfiliklərə qarşı mübarizədə kəskin ifşa gücünə malik olub incə yaradıcılıq ştrixlərinə meydan verən lirizminə, problem məsələlər doğuran psixoloji dərinliyinə görə müasir ədəbiyyatşünaslıqda aparıcı üslublardan biri kimi özünü təsdiqləmişdir. Bu üslubun əsas göstəricisi və meyarı dərin psixologizm və romanti, sentimental tutumlu lirizmdir.

“İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında lirika fərdi üslubun elementi kimi” adlanan ikinci yarımfəsil lirizmin aparıcı mövqedə dayandığı obyektiv aləmə fərdi yazıçı baxışının təsvirinə həsr olunmuşdur. Lirik ifadəetmədə qəhrəmanın hərəkətlərinin və onun hisslərinin tam başa düşülməsi, ümumiləşdirilməsi və ifadə edilməsi düşüncəyə qərq olmuş fərdin və ya müəllifin, başqa sözlə yaradıcı insanın emosiyalarının ən yüksək həddə çatması ilə nəticələnir və subyektivlik meyarlarının tam ifadə olunduğu bir şəraitdə daxili aləmin dolğun və eyni zamanda “çılğın” portreti ifadə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında İ.Əfəndiyevin, türk ədəbiyyatında R.N.Güntəkinin adı ilə bağlı ədəbi üslubu ədəbi təmayül kimi müəyyənləşdirənmüəlliflər əslində onların yaradıcılıq fəaliyyətini daha obyektiv və dürüst səciyyələndirən lirik-psixoloji üslub anlamını da təsdiq edirlər. Ədəbi üslub anlayışı bu yazıçıların yaradıcılığının tarixi və müasir ədəbi-estetik missiyasını obyektiv

təhlil etməyə imkan yaradır. İ.Əfəndiyevin dram əsərləri ilə teatr və dramaturgiyamızda lirik-psixoloji üslubun formalaşdığı kimi, onun nəsr əsərləri də bu üslubun parlaq nümunələrindəndir. Onun romanlarının hər birinin daxili quruluşunda obyektiv aləmə fərdi yazıçı baxışında lirizm aparıcı mövqedədir. *“İ.Əfəndiyev, hər şeydən əvvəl, bir lirikdir, şairanə istedad və üsluba malikdir”*². İ.Əfəndiyevin romanlarında qəhrəmanların obrazında dövrün mühüm ictimai hadisələri, mühitin dərin sosial çalarları öz əksini tapmaqla bərabər, lirik-psixoloji ifadə zamanı bu hadisələr və münasibətlər, hisslər və düşüncələr insanın, fərdi-mənəvi dünyasının güzgüsü kimi təqdim olunmuşdur. Biz irəlidə bu kimi obrazların daxili aləmi və varlıqlarını əks etdirən nümunələri verəcəyik. Rəşad Nuri Güntəkinin *“Çalıquşu”* romanının yazıldığı ərafə Türkiyədə - Anadoluda insanların əzablı həyatı, təhsildən məhrum olması, bunlarla bağlı həqiqətlər belə romanın lirik-psixoloji məzmununa kölgə sala bilməmişdir. Belə ki, dövrün həqiqətləri, iztirabları və haqsızlıqları, baş verən hadisələr *“Bir mövzu ətrafında Fəridə ilə Kamranın bir-birinə olan məhəbbətləri ilə birləşdirilərək ifadə olunmuşdur. Fəridə obrazında həyat yollarının acılarını görmüş, başqalarının edə bilmədiyini cəsarətlə etmək gücündə olan bir gənc qızın həyat hekayəsi cəmlənmişdir. Fəridə çevikdir, duyğusaldır, baş verən hadisələrə qarşı üsyankardır, amma bunların çoxunu iç aləmində boğmağı da bacarır. Fəridə çətinliklərə dözür, amma sevməyi də bacarır, qiymətləndirir, sevgisinə vəfalı qalır, ətraf aləmdə baş verən hadisələr, haqsızlıqlar onu hiddətləndirsə də, sevgisinin tərəvətini, gözəlliyini azalda bilmir. “Çalıquşu” romanının əsas qəhrəmanının – Fəridənin obrazında belə bir fikir “həqiqi məhəbbətin arasına nə qədər böyük maneələr girsə belə, bu məhəbbətə əngəl ola bilməz”* romanın ana xətti – ana fikri kimi diqqət çəkir. Lirik-psixoloji üslub müəllif tərəfindən ədəbi əsərdə yaratdığı obrazın daxili aləmini ifadə etməklə bərabər, eyni zamanda, müəllifin özünün fantaziyaları və arzuları ilə zənginləşir, ümumi ifadə etmədə və tərənnümdə mənəvi dəyərlər, ictimai

² Yusifli, V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər / V.Yusifli. -Bakı: Yazıçı, -1986, -s.17

münasibətlər, estetik və tərbiyəvi elementlər, cəmiyyətdəki ideallıq meyarları və prinsipləri bir obrazın simasında birləşir.

III yarım fəsil **“İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında psixologizm xarakter yaradıcılığının daşıyıcısı kimi”** adlanır. Hər bir insanın fərdi və özəl daxili aləmi olduğu kimi, eyni zamanda onun başqalarından fərqlənən, yalnız onun özünəməxsusluğundan formalaşan fərdi xarakteri vardır. Fərdi xarakterdə insanın təkrar olunmaz davranışları, baxışları, hərəkətləri, duyğuları, düşüncələri, arzuları və bunların fərdi formada – davranış formasında məcmusu cəmlənir. Fərdi xarakter insan davranışının ən alisini və mühüm cəhətini özündə təcəssüm edir və bu cür davranış real həyatda real davranış forması kimi qəbul edilir. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkin öz romanlarında fərdin, əsasən də müsbət obrazın psixologiyası, daxili aləminin ən dərin qatlarının işıqlandırılması, hiss və həyəcanının rəngarəng çalarlarla təsviri canlı və təbii şəkildə öz əksini tapmışdır. R.N.Güntəkin “Dodaqdan qəlbə” romanının əsas qəhrəmanı Lamiyə öz ülvə məhəbbətinin qurbanına çevrilsə də insani keyfiyyətlərdən məhrum adamların qarşısında qürur və şərəfini qoruyub saxlaya bilir. Lamiyə çox həssas qəlbli, xəyalpərəst, romantik, sadə, məsum bir qızıdır. Acı gerçəklikləri həyatın çətin yollarında öyrənir. Çox erkən yaşlarından həyatın sərt üzvi ilə qarşılaşır. İstedadlı bəstəkar Kənanın kamanından qopan həzin musiqiyə vurulan, bu musiqi əsasında öz xəyal dünyasını quran Lamiyə təmiz məhəbbətinin qurbanı olur. Bu məhəbbət onun həyatın ən ağır sınaqlarına salsada, öz saflığı ilə həmişə ucalır, şərəf və ləyaqətini qoruyub saxlaya bilir. “Çalı quşu” romanının baş qəhrəmanı Fəridə həyat çətinlikləri qarşısında mübarizliyi, sevgisində qüruru və sadıqlığı ilə fərqlənir. Professor E.Quliyev yazır: *“Müəllif onun “əлиндən uşaq kimi tutaraq” diyarbədiyar gəzdirir. Fəridənin cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün eybəcərlikləri ümumiləşdirmə gücü ilə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi panoramı şəkildə təqdim edir”*³. “Acımaq” romanının qəhrəmanı Zəhra ətraf mühitə qarşı sərt və

³ Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı / E.Quliyev. -Bakı: Elm və Təhsil, -2017, -s.243

soyuqqanlı münasibəti ilə seçilir və yalnız atasının ölümündən sonra onun gündəliyi ilə bir çox həqiqətləri öyrənir, bununla da onun həyatı davranışlarında yeni məzmunlu proseslər formalaşır. “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanlarında ustad sənətkar İ.Əfəndiyev sözün dürr saflığına, az və lakonik olmaqla şirinliyinə, bütövlüyünə, varlığına, möhtəşəmliyinə xüsusi önəm verməklə, öz qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji dərinliklərinə vara bilmiş və onların fərdi xarakter tipini çılpaqlığı ilə açıqlamışdır. İlyas Əfəndiyevin Nuriyyə, Səlimə, Sarıköynək kimi obrazları şəxsiyyətin həyata fərdi düşüncə bucağından yanaşması, kütlə axını, kütlə psixologiyasına qarşı yeni əxlaqi dəyərləri ortaya qoyma ilə digərlərindən fərqlənirlər. “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında əsərin qəhrəmanları addım-başlı haqsızlıqlarla qarşılaşsalar da sınırlar, əyilmirlər, mübarizədən çəkinmirlər və nəticədə onların bir-birilərinə inamı, sədaqəti, daha da artır, təmiz sevgiləri onların üzləşdikləri çətin həyat sınaqlarında hər ikisinin mənəvi, həm də sarsılmaz dayağı olur. Həyat uğrunda mübarizə aparmaqda Sarıköynəklə Valehə Muradzadə kimi vicdanlı, dürüst biri yardımçı olur. Muradzadənin dilindən Valehə onun haqqında deyilmiş bu ifadələr bir şəxsiyyət kimi onun xarakterinin, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinliklərini açır və qabardır: *“Qəribədir, elə bil ki, bu oğlan həyatın pislikləri ilə əlbəyaxa olmaq üçün doğulmuşdur. Onun cəsurluğuna, təhqirə dözə bilməyən xarakterinə heyfəm gəlirdi. Axı bizim vəzifəmiz yalnız qol çəkib maaş aldığımız işi yerinə yetirməkdən ibarət olsaydı, həyatımız çox cansıxıcı olardı. Həyatın mənası məhz dəyərli insanlarla münasibətdədir. Mən dəyərli insanlığı, birinci növbədə, ləyaqətli cəsarətdə, ləyaqətli igidlikdə görürdüm”*⁴. Burada, qəhrəmanın fərdi xarakter tipinin əsas psixoloji çalarları – mübarizlik, cəsarətlik, igidlik, həyatda dürüstlüyü və sədaqətliliyi ilə hörmət qazanmaq, ədalətli olmaq, öz amalları – sağlam düşüncəli amalları uğrunda çarpışmaq, bu yoldakı çətinliklərdən qorxmamaq və s. ustalıqla qələmə alınmışdır.

⁴ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. -Bakı: Yazıçı, -c.4. -1991, -162 s.

Qeyd edək ki, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikdə açılanması məsələləri İ.Əfəndiyevin və R.N.Güntəkinin romanlarında ayrı-ayrı qəhrəmanların obrazında böyük ustalıqla baxılmışdır. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanının əsas qəhrəmanı Səlimənin fərdi xarakterinin açılmasında böyük ədib incə çalarlardan və psixoloji yanaşmalardan yüksək səviyyədə istifadəyə nail olmuşdur. Səlimə Qartallı dərəcə kimi mürəkkəb və çətin bir yerə düşməsinə baxmayaraq, geri çəkilmək barədə belə düşünmür, yenilik tərəfdarı kimi ortaya çıxan müqavimətləri bacarıqla sındırır, həm də insanları özündən incik salmadan bunlara nail olur. Səlimə daim qətiyyətlə çalışır, əzmkarlıq göstərir, yorulmur, dəyanətlilik göstərir, amma humanizmiyini də itirmir. Səlimə xaraktercə iradəlidir, eyni zamanda insanpərvərdir, humanistdir, sevdiyi Şahların anası Gülnisə ona müqavimət göstərsə də, yeri gələndə ona qarşı sayğısızlıq etsə də, hətta onun barəsində təhqirlər söyləsə də, o, Şahları anasına qarşı kökləmir, döndərmir, əksinə özünü Şahların anasının yerinə qoyaraq onu anlamağa çalışır, nəhayət insanlar arasında qazandığı hörmətin, izzətin, humanistliyin müqabilində öz sevgisinə - Şahlara qovuşur. Səlimənin Şahlara qarşı olan məhəbbətini və hisslərini cəsarətlə bildirməsi üçün böyük ədib onun xarakterini bu cür açıqlayır: *“Doğrudur, mən qadınam... Lakin kim deyir ki, cəsarət, mərdlik yalnız kişilər üçün yaranmışdır! Zərif çiçəklər qayaları deşib günəş işığına çıxma bildiyi halda, mən niyə qorxmalıyam?! Niyə çəkinməliyəm?”*⁵.

Rəşad Nuri Güntəkin “Damğa” romanında İffətin başına gələnləri və onunla bağlı hadisələri bir insanın talehi kimi yox, cəmiyyətdə və real həyatda minlərlə insanları üzləşə biləcəyi faciəli və iztirablı, boşluqlarla və mənasızlıqlarla, hədəf getmiş fədakarlıqlarla dolu bir ömrün təsvirini verə bilmişdir. İffət sevdiyi qadının namusunu qorumaq adına özünə ömürlük damğa vurdurur, oğru damğasını qazanır, amma bu çətin məqamda yenə də məğrurluğunu saxlayır, qorxmur, oğurluq etməyə-ətməyə oğru olduğunu polisə inandırır, hətta

⁵ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri. [7 cilddə] / İ.Əfəndiyev. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, -c.5. -2002, -275 s.

ən yaxın dostu Cəlal bəy də buna inanmır: “- Çox böyük axmaqlıq eləmişən, İffət... Özünü göz görə-görə oda atdın ... Əslində, mən əhvalatı eşidən kimi həqiqəti bir az başa düşmüşdüm... Dünyada heç bir oğru özünü bu qədər təqsirləndirməz... Saf qəlbli bir oğlan olduğunu bildirdim. Ancaq bu qədər yox”⁶.

II fəsil “**İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslubun fərdi və tipoloji cəhətləri**” adlanır.

Fəslin “**İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında qəhrəman tipləri və onların bədii təcəssüm fərdilikləri**” adlanan birinci yarımfəslə bu yazıçıların romanlarında əsas qəhrəmanların müqayisəli təhlili baxımından maraq doğurur. Məlumdur ki, lirik-psixoloji üslubun formalaşması milli ədəbiyyatımızda İlyas Əfəndiyevin və türk ədəbiyyatında Rəşad Nuri Güntəkinin adı ilə bağlıdır. Hər iki yazıçı öz qəhrəmanlarını həyatın ağır sınaqlarına çəkməklə, onları həyatın kəsməkeşli burulğanından keçirməklə bərkətməyə, gücləndirməyə və şəxsiyyət kimi formalaşdırmağa nail olmuşdur. Hər iki ədibin romanlarında əsas diqqət obrazların daxili-psixoloji özəlliklərinin qabarıq şəkildə verilməsinə yönəldilmişdir. İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanının baş qəhrəmanı Nuriyyə ilə Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” romanında Fəridənin və “Dodaqdan qəlbə” romanında Lamiyənin təmsalında bunları aydın görmək olar. Bu obrazların hər biri özünün yüksək fərdi keyfiyyətləri, psixoloji özəllikləri və xüsusiyyətləri, bir şəxsiyyət kimi ətrafda və cəmiyyətdə geniş mənada nüfuz qazanmaq bacarıqları və keyfiyyətləri ilə diqqət çəkirlər. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanının baş qəhrəmanı Səlimə ilə Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” romanının Fəridə obrazı arasında fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər baxımından oxşar cəhətlər çoxdur. Hər iki qəhrəman fikirləşmədən və çətinliklərdən qorxmadan doğma yurdun ən ucqar nöqtəsində belə millətə xidmət etməyə, cəmiyyət üçün yararlı və yetkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa çalışırlar. Səlimə və Fəridə

⁶ Güntəkin R. Dodaqdan qəlbə. Damğa. Romanlar. Tərcümə edəni: İ.Vəliyev. -Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, -1990, -s.299

fədakardırlar, eyni zamanda təmiz hisslərə, pak qəlbə, səmimiyyətə, insani keyfiyyətlərə, millilik xüsusiyyətlərinə malikdirlər. İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanının əsas obrazı Sarıköynək və Rəşad Nuri Güntəkinin “Dodaqdan qəlbə” romanının baş qəhrəmanı Lamiyənin obrazlarında lirik-psixoloji təsvirdə bu qəhrəmanların şəxsiyyət probleminin tərənnümü böyük ustalıqla verilmişdir. Sarıköynək və Lamiyə tərtəvətli bahar çiçəkləri tək yenicə ətir saçmağa başlayan füsunkar bir varlıq, amma əslində gənc, qəlbləri saf sevgi və məhəbbətlə alışıb yanan və həyata təzəcə atılmış gənc qızlardır. Hər ikisi gəncikən vaxtından tez böyüməli və bir şəxsiyyət kimi formalaşmalı olmuşlar. Bu gənclərin ürəklərinin dərinliyində təmiz sevgi və məhəbbət dəyərləri, ətrafdakılara səmimi münasibət, milli əxlaqa, adət və ənənələrə hörmət-izzət, insanlara böyük mənada məhəbbət vardır. Onlar sevginin və saf məhəbbətin, sədaqətliyi fərqiədirlər. Bu məsələdə Sarıköynək Lamiyə ilə müqayisədə daha dolğun, daha cəsarətli, daha mübariz, bir qədər də ehtiyatlı və tədbirli görünür. Sarıköynək öz fikri və zikri, əqli və duhası, varlığı ilə həmişə sevdiyinin yanındadır, Valehi düşünür, onunla nəfəs alır, xoşbəxtlikləri uğrunda axıradək iradə göstərir, mətin qalır, namusunu və qeyrətini gözbəbəyi kimi qoruyur, onun gözlərini heç nə qamaşdırma bilmir, hiyləgər, vicdansız, həm də əxlaqsızlar onu yolundan sapdırma bilmir. İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca!” romanının baş qəhrəmanı Murad və Rəşad Nuri Güntəkinin “Dodaqdan qəlbə” romanının əsas obrazlarından biri olan Kənanla oxşar cəhətləri və lirik-psixoloji üslubda bədii qəhrəmanlar kimi təsviri, şəxsiyyət olaraq formalaşmaları da maraqlı doğurur. Böyük ədib Murad obrazının vasitəsilə və onunla bağlı verilən təsvirlərdə kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəb prosesləri, məişət və ailə davranışlarını, insani münasibətləri, hökumət dəyişikliklərindən yaranan dövrü çətinlikləri, haqsızlıqları və ədalətsizlikləri, bunlarla bərabər yaxşı insanların, mərd və igidlərin portretlərini ustalıqla tərənnüm edə bildi. İlyas Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar” povestinin baş qəhrəmanı Səriyyənin və Rəşad Nuri Güntəkinin “Dodaqdan qəlbə” romanının əsas qəhrəmanı Lamiyənin oxşar cəhətləri, şəxsiyyət kimi formalaşması prosesləri, həyat və cəmiyyətdəki davranışları, sevgiyə

və saf məhəbbətə münasibətləri, öz sevgiləri uğrunda apardıqları mübarizələri, iradə və xarakterləri əsasən üst-üstə düşür, amma bu obrazların hər birinin özünün mətinlik və mübarizlik formulası vardır. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında yer almış Çıraq kişi, “Geriyə baxma, qoca!” romanındakı Bayram kişi və Rəşad Nuri Güntəkinin “Acımaq” romanından tanıdığımız Mürşid Əfəndi öz dövrlərinin, yaşadıkları elin-obanın, mahalın, ətrafdakıların və cəmiyyətin sayılıb seçilən şəxsiyyətləri kimi böyük nüfuz sahibidirlər. Bu insanlar öz işlərində olduqca dürüst, əməllərində ədalətli, insafılı, həyatda mərd, uzaqgörən, öyüd və nəsihətləri ilə seçilən və həmişə başqalarının köməyinə çatanlardır.

İkinci yarımfəsil **“İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi”** adlanır. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında yer almış qəhrəmanların şəxsiyyət problemləri, onların davranışları, ətraf aləmə və real həyatda baş verən hadisələrə münasibətləri hər iki böyük ədibdə lirik-psixoloji üslubun ən məzmunlu çalarlarında təqdim edilmişdir. Qəhrəmanların həyat mücadiləsi, çətinliklərlə mübarizəsi, onların başına gələn hadisələr, cəmiyyətin sərgilədiyi mövcud durumda qəhrəmanların mövqeyi, şəxsiyyət səviyyəsi və şəxsiyyət bütövlüyü hər iki ədibin romanlarının ən uğurlu və dəyərli xüsusiyyətlərindəndir. İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanında, “Körpüsəlanlar” povestində, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” və “Geriyə baxma, qoca!” romanlarında, Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu”, “Dodaqdan qəlbə”, “Damğa”, “Acımaq” və “Yarpaq töküümü” romanlarında lirik-psixoloji üslubun təzahürünün cəmiyyət problemləri kontekstində təhlili xüsusi maraq doğurur. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında cəmiyyət problemləri, ədalətli yanaşmalar, insanlar arasında səmimiyyət, düzgünlük, vətəndaş məmur münasibətləri qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Yeni fermanın tikintisi və uşaq baxçasının təmiri üçün material çatmadıqda briqadir Xan Hüseyinlə Şahların, Səlimənin və Pəri xalanın dialoqunda bu öz əksini tapmışdır. Xan Hüseyin Şahlara: *“Sən bir kilo qənddən ötrü bu soyuqda, qiyamətdə gərək durub gedəsən rayon mərkəzinə. Başqa şeylər də*

onun kimi. Yuxarıda oturan süründürməçinin də qulağını buran yox. Deyən yoxdur ki, o uzaq dağların arasında adamlar sənin üçün ət, yağ, pendir hazırlayır, sən də barı vəzifəsini vicdanla yerinə yetir"⁷ "Çalıquşu" romanında böyük ədib cəmiyyəti narahat edən problemlərə həssaslıqla və qətiyyətlə toxuna bilmişdir. Heç də sirr deyil ki, məmurluq, cəmiyyətə və vətənə, dövlətə xidmət insan-məmurun üzərinə olduqca mürəkkəb vəzifələr qoyur, onlar cəmiyyət və xidmət etdikləri insanların qarşısında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Rəşad Nuri Güntəkin hər xırda detalla belə cəmiyyəti narahat edən problemlərin lirik-psixoloji təcəssümünü ürək yanğısı və böyük vətəndaş məsuliyyəti ilə verə bilmişdir. Minbaşı ilə Ehsan bəy arasında olan dava və məhkəməsi barəsində iki nəfərin dialoqunda deyilir: "*Elə isə, yüngülcə bir cəza ilə kifayətlənərlər. Amma, o, Bürhanəddinə lap yerində olubdur. Canım, o yaman qudurmuşdu. – Görəsən bu işin səbəbi nə imiş? – Özlərinin dediyinə görə, guya siyasət davası imiş. Bu ordunu da siyasətdən uzaqlaşdırma bilmədilər*"⁸. Rəşad Nuri Güntəkinin "Yarpaq tökümü" romanının baş qəhrəmanı Əli Rza bəy təmiz və vicdanlı insan kimi cəmiyyətdə müəyyən nüfuza malik birisidir, amma nə qədər çabalasa da, çalışsa da ailəni idarə etməkdə çətinliklər çəkir, pulsuzluq ailə üzvləri arasında ziddiyyət və narazılıqlar yaradır, gücsüzlənmiş və baş verən hadisələrdən çətinliklə nəticə çıxaran qoca keçmiş məmur ümid yeri bildiyi ailəsi və ailə üzvlərinin də hər birinin xarakterini, düşdüyü çətinliyi, keçirdiyi iztirabları tam anlaya bilmir, ailəni daha ciddi intizamla, "dəmir əllə" idarə etməyə səy göstərir.

İlyas Əfəndiyevin "Körpüsəlanlar" povestində baş qəhrəmanının - Səriyyənin fərdi keyfiyyətlərinə, iradəsinə, çalışqanlığına, qeyri-adiliyinə, cəmiyyətdə və məişətdə min illər ərzində formalaşmış adət-ənənələrə, meyarlara, ailə münasibətlərinə qarşı özünəməxsus davranışlarına, hərəkətlərinə, mərhəmət və sədaqət

⁷ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, -c.5. -2002, -95 s.

⁸ Güntəkin R. Çalıquşu. Tərcümə edən: Mikayıl Rzaquluzadə. -Bakı: Şərq-Qərb, -2006, -s.274

dolu qəlbinə, dostu yarıyolda atmamağına, heç nədən çəkinmədən düzgün bildiyi işin dalınca qətiyyətlə getməyinə vurulan böyük ədib Səriyyəni minlərlə insanlara və cəmiyyətə qəbul etdirmək üçün özünün istedad və ədəbi dünyasının ən dərin qatlarına baş vurmuş, onun davranış və hərəkətlərinə bir növ haqq qazandırmaqda oxucuları inandıra bilmişdir.

III fəsil “İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin bədii üslubunda milli psixoloji çalar və müasir həyat ideallarının inikası” adlanır.

“Ədəbi üslub anlayışında milli bədii düşüncənin yeri və bunun İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında təzahür özəllikləri” adlanan birinci yarım fəsildə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin millilik cəhətlərinin təhlili göstərir ki, hər iki sənətkar milli dəyərlərə, adət və ənənlərə, milli xüsusiyyətlərə əvvəldən axıradək sadıq qalmışlar. İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanında qəhrəmanların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri millik baxımından yüksək ustalıqla tərənnüm edilmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Nuriyyə milli adət-ənənlərə, milli dəyərlərə ehtiramla yanaşır, onları yüksək tutur, böyük-kiçiyin yerini bilir, ailəni müqəddəs hesab edir, onun toxunulmazlığını vacib sayır, ailə dağıtmağı qəbul etmir, səmimidir, ləyaqəti üstün tutur, zəhmətkeş və çalışqandır, irəliyə can atır, iradəli və cəsarətlidir. Nuriyyə həm də insanların mənəvi varlığını, mənəvi baxımdan qidalanmasını vacib sayır. Burada maraqlı bir məqam müasir dövrlə kifayət qədər uzlaşır və aktualdır. Kitabxana ilə tanış olan Nuriyyəyə kitabxanaçı Səriyyə deyir: *“Kitab oxuyan kimdir? Gəlib oturursan, oturursan, bir adam da qapını açmır. Düzü, mən də havayı yerə maaş alıram. Neçə dəfə ərizə vermişəm, azad eləmirlər”*⁹. Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” romanında obrazların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin millilik kontekstində açıqlanmasına böyük ustalıqla nail olunmuşdur. Bu romanda milli dəyərlər, millilik meyarları, adət və ənənlərə sadıq qalmaq, onlara hörmətlə yanaşmaq nümunəsini böyük ədib əsas obraz Fəridənin simasında məharətlə ifadə edə bilmişdir. Tədqiqatçı Binnur Çelebi qeyd edir ki, “Çalıquşu”

⁹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Əfəndiyev. -Bakı: Kitab Klubu, -2015, -350 s.

romanının mərkəzində ideallığı ilə seçilən Türk qadını Fəridənin davranışları, ideal müəllim obrazı və milli oyanış həyəcanı təsvir edilmişdir. Hadisələr və vəziyyətlər fonunda roman qəhrəmanının göstərdiyi rəftarlar və bir məkandan digər məkana dəyişilməsi romandakı insan amilini, müəllim amilini olduqca zənginləşdirmişdi. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında millilik xüsusiyyətlərinə, adət və ənənələrə xüsusi həssaslıqla yanaşılmışdır. Əzəli və əbədi yurdumuz olan Qarabağ torpaqlarımızın ən nadir incisi, qəhrəmanlıq rəmzi olan Qarabağ atları və onların igidliyi və mərdliyini böyük ədib belə yazır: *“Hələ yüz illər bundan əvvəl Paris cıdırlarında ad almış Qarabağ atlarında izzəti-nəfs heyrətli dərəcədə güclüdür. Onlar çatlayıb ölər, amma yorulub yolda qalmazlar. Onlarda həqiqi igidlərə məxsus bir qürur və nəciblik vardır. Bu atlar həm gözəl, həm də cəsurdurlar. Onlar yəhəri qanla dolmuş çox igidləri düşmən əlindən qaçıraraq öz yurduna yetirmişlər”*¹⁰. Və yaxud, el-obamızda qonağa olan hörmət və izzətin hər şeydən və hər bir dəyərdən üstün olması bizim millətə xas olan ən qədim, həm də milli dəyərlərimizdən biridir: *“...o biri otaqda üst-üstə yığılmış altı-yeddi dəst ipək yorğan-döşəyi var idi. Lakin onlar qonlar qonaq üçün idi. Özü, nə cür olsa, yola gedərdi. Təki qonaq hörmətlə yola salınsın. Qartallı Dərədə adətdir: ən yaxşı yorğan-döşəyi qonaq üçün saxlarlar. Ən ləzzətli yeməyi qonağın qabağına qoyarlar. Qonaqsız ev nəyə lazımdır?..”*¹¹.

II yarımfəsil **“İ.Əfəndiyev və R.N.Güntəkinin romanlarında tarixi yaddaş və müasirlik. Keçmişə qayıdışın təhkiyənin emosional-ekspressiv səciyyəsinə yeri”** adlanır. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanları müasir dövrlə kifayət qədər uzlaşırlar, bu romanların obrazları əsasən aramızdadırlar, cəmiyyətin içindədirlər, yenə öz mübarizliklərini nümayiş etdirirlər, milli dəyərləri qoruyurlar, insan və şəxsiyyət kimi cəmiyyət üzvlərinə nümunə olurlar, eyni zamanda yeniləşirlər, həyatla, dövrlə, global

¹⁰ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cilddə] / İ.Əfəndiyev. -Bakı: ÇINAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, -c.5. -2002, -12 s.

¹¹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cilddə] / İ.Əfəndiyev. -Bakı: ÇINAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, - c.5. -2002, -18 s.

baxışlarla ayaqlaşmağa can atırlar, müasirləşirlər və müasirlərimizə çevrilirlər. İlyas Əfəndiyev “Söyüdlü arx” romanında obrazların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin müasirlik aspektində baxılması maraqlıdır. Nuriyyənin fərdi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, işgüzarlığı, yeniliyə can atması müasir dövr üçün kifayət qədər aktual olan məsələlərdəndir. İlyas Əfəndiyev “Körpüsəlanlar” povestində fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin müasirlik çalarları qəhrəmanların xarakterlərindən doğmaqla əyani surətdə özünü büruzə verir. Səriyyə kimi insanlara münasibətdə açıq, dostluqda sədaqətli, insanlara qarşı mərhəmətli, xudpəsəndlikdən uzaq gənclərə - vətəndaşlara müasir dövrdə də böyük ehtiyac vardır. Görkəmli yazıçı Mirzə İbrahimov: *“İlyasın əsərlərinin bədii təsir qüvvəsini və həyatı, tərbiyəvi əhəmiyyətini artıran bir xüsusiyyəti də qeyd etmək istərdim: o da müasirlikdir... Bizim böyük ictimai və elmi-texniki inqilablar əsrində insan şəxsiyyətinin daxilində, psixoloji aləmində, əxlaq və adətlərində baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyir və bədii ifadəsini verir. Ən yaxşı, ən təqdirəlayiq cəhət də budur ki, İlyas insan mənəviyyatındakı müsbət yenilikləri, yeni cücrəni və gələcəyi olan əxlaqi keyfiyyətləri görüb əks etdirir”*¹². Rəşad Nuri Güntəkin “Çalığışu” romanında fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin müasirlik çalarları kifayət qədər güclüdür. Öz sevgisinə qovuşana kimi sədaqətini və məhəbbətini müqəddəs varlıq kimi qoruyan Fəridə müasir gənclər üçün dəyərli bir örnekdir. Rəşad Nuri Güntəkinin “Yarpaq töküümü” romanında bir məmur ailəsinin ətrafında baş verən hadisələr və faciələr müasir dövrümüzdə də kifayət qədər aktual olan məsələlərdəndir. Son dövrlərdə məmur dürüstlüyü, məmur ailəsinin davranışları, xüsusilə məmur övladlarının cəmiyyətdə özlərini necə aparması geniş rezonans doğuran mövzulardandır. Bu romanda orta rəngli məmur Əli Rza bəyin başına gələn hadisələr və onun ailə üzvlərinin davranışları müasir dövrdə də tez-tez rast gəlinən hadisələrlə üst-üstə düşür.

Tədqiqatın “Nəticə” hissəsində əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında incə lirizm və dərin psixoloji tapıntıların təqdimi və

¹² Əfəndiyev, İ. Geriyə baxmağa dəyər / İ.Əfəndiyev. -Bakı: Təhsil, -2014, -360s.

təhlili nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqat işində baxılmış romanlarda fərdin daxili aləmi və duyğuları, davranış və həyəcanları, onun psixologiyasının əlçatmaz dərinlikləri böyük ustalıqla tərənnüm olunmuşdur. Hər iki ədibin romanlarında yer almış incə lirizm və dərin psixoloji tapıntıların arxasında öz qəhrəmanlarının həyat fəlsəfəsi, ürək çırpıntıları, psixoloji sarsıntıları yüksək sənətkarlıqla ifadə edilmişdir. Bundan əlavə, İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin üst-üstə 15 romanı əsasında lirik-psixoloji üslubun müqayisəli təhlili aparılmış, bu romanlarda lirik-psixoloji üslubda bədii qəhrəmanların şəxsiyyət və cəmiyyət problemləri kontekstində təhlilinə geniş yer verilmiş, xüsusilə insan amili əhəmiyyətli səviyyədə qabardılmışdır. Bunlarla bərabər, İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin millilik cəhətləri və müasirlik aspektində təhlilinə, müasir hadisələrlə həmahəngliliyinə, milli dəyərlər baxımından əhəmiyyətinə xüsusi önəm verilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU MÜƏLLİFİN NƏŞR EDİLMİŞ AŞAĞIDAKI ELMİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR:

1. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında lirik-psixoloji üslub. / Elmi axtarışlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Bakı, 2009, №6, s.143-147.

2. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında Anadolu qadını / Filologiyanın aktual problemləri: Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi Konfransının Materialları. Sumqayıt, 2012. – s.75-79.

3. İlyas Əfəndiyevin romanlarında şəxsiyyətin mənəvi təkamülü/ “Türk xalqları ədəbiyyatının aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı. 18 dekabr 2015, s.186-189.

4. İlyas Əfəndiyevin romanlarında lirik-psixoloji üslubun işlənmə məqamları / Sumqayıt Dövlət Universiteti “Elmi Xəbərlər”. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 11, №4, 2015. – S. 25-28.

5. İlyas Əfəndiyevin bədii nəsrində fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər millilik və müasirlik aspektində / G. Zeynallı. / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı. Qafqaz Universiteti. Bakı. 29-30 aprel 2016, II kitab, s.1002-1004.

6. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi // “İpək Yolu” jurnalı (AAK), Bakı. №4, 2016. – s.134-140.

7. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında peyzajların üslub xüsusiyyətləri / “Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. SDU, Sumqayıt. 24-25 noyabr 2016-cı il, s. 255-256.

8. Сущность лирико-психологического жанра в литературе // Журнал «Научное обозрение: гуманитарные исследования», г.Москва. №2, 2017. – S. 57-62.

9. Индивидуально-психологические особенности романов Рашад Нури Гюнтекина в аспекте национальности и современности// Журнал «Язык и культура». Киев, Украина. Выпуск 20, Том 4 (189), 2017. – с.218-224.

10. Türk romanının yeni nəfəsi Rəşad Nuri Güntəkin // “Filologiya məsələləri” jurnalı. Elm və təhsil. Bakı, 2017, №4, s. 447-456.

11. İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında psixologizm xarakter yaradıcılığının daşıyıcısı kimi / “Mədəniyyətlərarası Dialoqda Bədii Ədəbiyyatın Rolu” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. SDU, Sumqayıt. 04-05 dekabr 2018. – s.79-80.

12. İlyas Əfəndiyevin romanlarında psixologizm xarakter yaradıcılığının daşıyıcısı kimi // SDU-nun “Elmi xəbərlər” jurnalı. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt. №1, cild 15, 2019. – s.36-40.

13. Hero characters and their artistic presentation individuality in the novels of Ilyas Efendiyev and Rashad Nuri Guntakin. / Материалы научно-практической конференции с международным участием «Социальные и гуманитарные науки в XXI веке: итоги, вызовы, перспективы». Санкт-Петербург, Российская Федерация. 27 февраля 2020 года. – С.138-143.

14. Rəşad Nuri Güntəkin və Qərbi ədəbiyyatı. "Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri" Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. SDU, Sumqayıt. №4. 20-21 may 2021. –s. 456-459

15. Проблема личности и общества в романах Ильяса Эфендиева. / V Международная Научно-Практическая Конференция «Развитие науки и практики в глобально меняющемся мире в условиях рисков». Москва. 26 июля 2021. – с.140-145

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 noyabr 2021 il tarixində saat 11:00 Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə.

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları www.sdu.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 oktyabr 2021 il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.10.2021
Kağızın formatı: 60*84/1/16
Həcm: 38616
Tiraj: 60